

JØDISK LIV OG HISTORIE I AARHUS

JØDISK LIV OG HISTORIE I AARHUS

Der har været jøder i Danmark i over 400 år. Frem til slutningen af 1960'erne var jøderne den største ikke-kristne minoritet i Danmark. Det er en vigtig og ofte overset del af danmarkshistorien.

De første jøder kom til Aarhus i 1600-tallet, og særligt i 1800-tallet blomstrede jødisk liv i provinsbyerne. Der var jødiske menigheder i bl.a. Fredericia, Randers, Aalborg og Horsens, og flere byer fik synagoger og begravelsespladser.

I overgangen fra 1800- til 1900-tallet flyttede mange jøder til København, og menighederne gik i sig selv. Men den jødiske historie i provinsen stoppede ikke her.

I begyndelsen af 1900-tallet flygtede cirka 3000 jøder til København fra forfølgelse i zarriget Rusland. Fra slutningen af 1920'erne fandt en lille gruppe hjem og arbejde som skræddere i Aarhus.

Under den tyske besættelse i 1943 flygtede cirka 60 aarhusianere med jødisk baggrund til Sverige.

I 1970 kom cirka 200 polske jøder til Aarhus som flygtninge fra det kommunistiske Polen på grund af antisemitiske kampagner. Flere bosatte sig i byen og åbnede en synagoge.

I dag ligger Danmarks tre jødiske menigheder i København, men der er stadig et rigt jødisk liv i Aarhus, hvor familier og venner fejrer højtidene med hinanden.

Bykortet guider dig rundt i Aarhus, hvor jødisk liv har udspillet sig i flere hundrede år. Stederne er skrevet i kronologisk rækkefølge, men du er velkommen til at besøge netop de steder, der er i nærheden af dig.

JØDISK LIV OG HISTORIE I AARHUS

Bykortet guider dig på sporene af en ofte skjult, men spændende historie om den jødiske minoritets erhverv, fællesskaber og flugt. Aarhus er en by i udvikling, og ikke alle bygninger eksisterer længere, men historien lever fortsat.

1 DE FØRSTE JØDER I AARHUS, HJØRNET MELLEM BADSTUEGADE OG LILLE TORV

Daniel Berendt fra Hamborg var den første jøde, der fik lov til at bo og arbejde i Aarhus. Han fik borgerskab i byen som tobaksspinder og -handler i 1687. Som jøde var det bestemt ikke en selvfølge at få borgerskab i byen. Få år senere søgte tre andre jødiske tobaksspindere om borgerskab i Aarhus, efter de havde lejet en gård her på hjørnet mellem Badstuegade og Lille Torv. De fik dog afslag på deres ansøgning, og deres lejemaal blev opsagt – fordi de var jøder.

STORE TORV I 1800-TALLET

Byen har udviklet sig gennem tiden, og i 1800-tallet så Store Torv anderledes ud. På fotografiet kan du se tre af de bygninger, som du vil møde på bykortet. Mariane Levins forretning (3) lå i anden bygning fra højre. Aarhus' første synagoge (2) lå i gården bag tredje bygning fra højre, og under Vor Frues Kirkes spir i baggrunden ses Lazarus' gård (5).

Fotografi af Store Torv set mod Lille Torv af Andreas Fritz, 1868, Den Gamle By

2 AARHUS' FØRSTE SYNAGOGE, STORE TORV

I 1803 fik Philip Meyer Levisohn (1763-1814), som den første jøde i Aarhus, tilladelse til at indrette en synagoge i sit hjem på Store Torv (se fotografiet). Her blev der afholdt gudstjenester på sabbatten om lørdagen og andre højtidere for den jødiske befolkning i byen. Philip fik borgerskab i Aarhus i 1789, og i 1797 etablerede han et badechus ved Aarhus Å, som religiøse jøder kunne bruge til rituel renselse. Han opførte også en løvsal, så man kunne fejre den årlige løvhyttefest, sukkot. I 1807 flyttede Philip til København, og da synagogen lå i hans bolig, ophørte den.

3 KARRIEREKVINDE I 1800-TALLET, STORE TORV

Mariane Levin (1807-1886) kom til Aarhus med sine foreldre i 1843. Faren oprettede en industrihandel, og året efter flyttede familien og forretningen til Store Torv (se fotografiet). Det var en af byens fornemmeste placeringer. Da Marianes far døde i 1845, overtog Mariane den del af forretningen, der handlede med modeartikler. Mariane tog på forretningsrejser til udlandet og købte varer med hjem. Det gjorde butikken populær blandt det bedre borgerskab i Aarhus. Karrierekvinder var et sjældent syn i 1800-tallet, men Mariane havde flere kvinder ansat i butikken, forsørgede sig selv, sin mor og en plejedatter. Hun havde endda to tjenestepiger ansat. Mariane giftede sig aldrig – måske fordi ejerskabet af forretningen så ville gå til manden.

4 EN KAGEGLAD ORIGINAL, STORE TORV VED BORGPORTEN

Secher Davidsen (1812-1899) kom ud af en velhavende jødisk familie. Han voksede op på en gård på det fornemme Store Torv, hvor Borgporten ligger i dag. Han blev en af de første studenter fra Aarhus Katedralskole i 1830. Det var en stor bedrift, som blev bragt i avisen. Sidenhen gik det dog galt for Secher, og han kom igen i mediernes søgelys. Her blev han omtalt som doven, hidsig og malproper. I aviserne stod det også, at hvis han fik lidt penge, forspiste han sig i kage, og hvis man gav ham en jakke, solgte han den for slik. Han havde svært ved at finde elever, selvom han var en dygtig musiker, og derfor fik han fattighjælp af den jødiske menighed. Secher endte sine dage i København som 87-årig på trods af det usunde og fattige liv. Han var altså ikke som folk var flest, og da han døde, blev der bragt en lidt sær hyldelse i Aarhus Stiftstidende og mange andre aviser landet over med overskriften "En original".

5 FRA KONKURRENTER TIL KOMPAGNONER, LILLE TORV 6

Magnus (1806-1891) og Nathan Lazarus (1805-1846) var jødiske købmænd og brødre fra Viborg. De kom til Aarhus og åbnede hver deres manufakturforretning overfor hinanden på Lille Torv. Selvom de startede deres tid i Aarhus som konkurrenter, slog brødrene hurtigt forretningerne sammen under navnet N&M Lazarus i 1837. Forretningen kom til at ligge i Magnus' gård, der dengang lå på Lille Torv 6 (se fotografiet), hvor både Magnus' og Nathans familier også flyttede ind. Brødrene var aktive i den jødiske menighed, der holdt til i synagogen i Vestergade 11. Familien Lazarus var sammen med familien Rée (7) med til at ændre aarhusianske kristnes holdning til jøder i en mere positiv retning, idet deres vellykkede forretning og gode omdømme gjorde dem vellidte i byen.

6 DEN JØDISKE BAGER, VESTERGADE 1

Salomon Simonsen (1816-1883) var en jødisk bager, der sammen med sin kone Ester havde et bageri i Vestergade 1 fra 1843 til 1849. Salomon og Ester fik sammen 13 børn, hvoraf kun seks nåede voksenalderen. I Simonsens bageri kunne man købe hvedebrød, rugbrød og birkes – et ord, som jødiske bagere bragte med sig fra det hebraiske ord for velsignelse. Senere åbnede Salomon et konditori i Skolegade, hvor han solgte kager, varm chokolade, the og kaffe. Jødiske bagere har haft stor betydning for dansk bagetradition, blandt andet fordi de brugte kanel og kardemomme i deres bagværk. Huset er i dag en fredet bygning med stor bevaringsværdi.

7 STORKØBMAND MED GÅRD, HAVE OG SYNAGOGE, VESTERGADE 11

Hartvig Philip Rée (1778 -1859) var en jødisk storkøbmand. I 1810 flyttede han med sin hustru Therese til Aarhus. Her boede de sammen med deres 12 børn i den store fornemme gård på Vestergade 11. I huset boede også Hartvigs mor Hanna, tjenestefolk og mange andre ansatte. I en sidebygning til gården indrettede Hartvig en synagoge for byens jøder, og her holdt han prædikener, der også trak kristne til. I forlængelse af gården anlagde Hartvig en storslået offentlig have, som gik helt over på den anden side af Aarhus Å. Haven var anlagt med en falsk borgruin, en grotte og et vandfald efter tidens stil og smag. Hartvig afholdt koncerter og andre arrangementer for byens borgere i haven. I 1818 var Hartvig den rigeste mand i Aarhus. Han blev i 1829 den første danske jøde, der blev en del af et byråd.

Maleri af Hartvig Philip Rée foran synagogen i Vestergade 11, cirka. 1850.
Malet af Frederik Visby. Den Gamle By

Maleri af Hartvig Philip Rée og datter på sabbatten i Rées have, cirka. 1850.
Malet af Frederik Visby. Den Gamle By

8 BYENS KANTOR OG SCHÆCHTER, FREDERIKSGADE VED TELEFONTORVET

Moritz Meyer (1785-1855) var kantor i den jødiske menighed, der hørte til i synagogen i Vestergade 11. Som kantor skulle Moritz lede bønnerne til gudstjenesten. Han var også menighedens schächter. Det betød, at han stod for den rituelle slagtning af dyr, så kødet var kosher og kunne spises af byens jødiske menighed. Moritz tog også et socialt ansvar på sig, for selvom han aldrig blev gift, havde han i en årrække plejesønnen August Theodor Nielsen boende. Sammen med andre familier boede de på en gård, der lå her på Telefontorvet i Frederiksgade. Senere fik Moritz sit eget værelse i baghuset til gården. Da Moritz døde, blev han begravet på den jødiske begravelsesplads i Aarhus.

9 DEN JØDISKE BEGRAVELSESPLADS, FREDERIKS ALLÉ VED MUSIKHUSPARKEN

Den jødiske begravelsesplads på Frederiks Allé blev grundlagt i 1824, og efter jødisk skik må den aldrig slojfes. Jødiske begravelsespladser bliver også kaldt 'evighedens hus', da jorden ifølge jødisk lov tilhører den afdøde til evig tid. Måske kan du se småsten på gravstene? Det er tradition at lægge en sten for at ære den afdøde og vise, at man har været der. Motsat blomster forsvinder sten aldrig. Heri ligger også en ide om, at alle er lige i døden, og alle har råd til at lægge en sten på graven. På den jødiske begravelsesplads ligger 62 jøder begravet. Langt de fleste boede i Aarhus, og flere af dem har du læst om på bykortet (3, 5, 7, 8). Her ligger også jøder fra Horsens begravet, fordi menigheden i Horsens først fik en begravelsesplads i 1850. Den sidste begravelse på denne begravelsesplads var i 1905. Der bliver dog stadig foretaget jødiske begravelser i Aarhus.

10 JØDISKE SKRÆDDERE, CONTO-MAGASINET, SØNDERGADE 10-12

Israel Abramow Borenhof (1895-1966) kom med sin familie til København fra Hviderusland som 18-årig i 1913. I 1927 flyttede han med sin kone og barn til Aarhus. Her åbnede han skrædderforretningen Conto-Magasinet i Søndergade. Borenhof startede også skrædderkæden Carlton med butikker i Vejle og Esbjerg, hvor han skaffede arbejde til andre østeuropæiske jøder fra København. Fra slutningen af 1920'erne kom mindst seks jødiske skræddere og deres familier til Aarhus. Der var 102 skræddere i Aarhus i perioden, så der var arbejde nok. Borenhofs forretninger gik godt, men i 1939 blev butikken i Søndergade udsat for antisemitisk hærverk af en dansk nazist, der smadrede butiksrudden. Gerningsmanden blev idømt fængsel og bøde. I oktober 1943 flyttede familien Borenhof til Sverige. Da de vendte hjem til Aarhus, beholdt Borenhof forretningen i Søndergade, men han solgte Carlton-butikkerne og flyttede til København.

11 FLUGT OG HJEMKOMST, VESTRE ALLÉ 33

Jacob David Kutschinsky (1900-1976) åbnede i 1939 Herreskrædderiet Eton på Vester Allé 33. Her boede han med sin familie i en lejlighed over butikken. I oktober 1943 måtte familien flygte til Sverige. De overdrog butikken til en betroet medarbejder og lejede deres lejlighed ud. Familien blev anbefalet at flygte ad to omgange, da man frygtede, at en mørkhåret familie på dette tidspunkt ville vække for meget opsigt under flugten. Børnene rejste med en lyslåst kvinde til København med tog, hvor de blev genforenet med Jacob og hans hustru Ida, inden de blev hjulpet videre til Sverige. I mellemtiden blev skrædderforretningen solgt for at kunne betale lejesluden. Da familien Kutschinsky vendte hjem til Aarhus i 1945, var telefonnummeret ændret, og en ny skræddermester havde købt forretningen. Jacob gik i retten for at få sin butik tilbage, men han tabte sagen. Familien startede forfra med en ny forretning i København.

12 GEMT JØDISK DRENG, VOR FRUE KIRKE

Flugten i oktober 1943 satte familier i umenneskelige dilemmaer. Mere end 140 børn blev gemt i sikkerhed rundt omkring i Danmark, mens forældrene flygtede til Sverige. Barnegråd kunne afsløre en hel gruppe flygtninge i bådene til Sverige, og samtidig frygtede forældrene overfarten og havde stor bekymring for den ukendte og usikre fremtid. Et af de gemte børn var Jan Grosman (1942-1992). Jan var kun 1 år, da forældrene Alexander og Edith Grosman valgte at gemme ham hos Ediths søster Johanne Dam på Aalborggade 22 i Aarhus. Jans moster Johanne og onkel Rasmus valgte at få Jan døbt i Vor Frue Kirke i december 1943 for at skjule ham yderligere for den tyske besættelsesmagt. Efter befrielsen i sommeren 1945 kom den nu 3-årige Jan hjem til sine forældre. Resten af livet kaldte Jan sin moster for Aarhus-mor.

13 POLITIMESTERENS ADVARSEL, DOMKIRKEPLADS 5

På Domkirkepladsen 5 ligger en historisk bygning, som gennem tiden har været rådhus, politistation og museum. Under Anden Verdenskrig var bygningen en politistation. Den 2. oktober 1943 blev politimesteren i Aarhus fra tysk side orienteret om, at byens jøder skulle anholdes. Politimesteren ringede og advarede de jøder, som han kendte – hvis de altså havde en telefon. Telefoner var dyre, og derfor var det langt fra alle, som havde en. Af samme årsag var der mange, som ikke blev advaret direkte men gennem familie og venner. Hvis du er interesseret i at vide mere om Aarhus under Anden Verdenskrig, kan du besøge Besættelsesmuseet. Museet ligger i sidebygningen med indgang gennem Mathilde Fibigers Have.

14 BALLET UNDER DEN TYSKE BESÆTTELSE, AARHUS TEATER

Thea Jolles (1904-1957) var en anerkendt jødisk balletdanser fra Tyskland, som i 1937 valgte at rejse væk fra Hitlers Tyskland til Danmark. I maj 1938 åbnede hun en balletskole i Aarhus på Fiskergade 1, som blev meget populær. Thea optrådte som danser her på Aarhus Teater. I oktober 1943 flygtede Thea til Sverige, hvor hun fik arbejde på Den Kongelige Opera i Stockholm. Da Thea vendte hjem til Aarhus i juni 1945, havde en betroet medarbejder taget sig af balletskolen i hendes fravær, og Thea genoptog hurtigt balletundervisningen. Thea Jolles Balletskole fortsatte med succes frem til hendes død i 1957.

15 UNIVERSITETSPROFESSOR TAGET TIL GIDSEL, HAVNEGADE 20

Aarhus Sømandshjem var under besættelsen beslåglagt af den tyske værnemagt. Her blev Franz Blatt (1903-1979) holdt som gidsel fra august til september 1943. Franz var katolik og professor ved Aarhus Universitet. Hans far var jøde, men konverterede til katolicismen før Franz blev født. Det var formentlig en kombination af, hvordan nazisterne opfattede Franz' jødiske baggrund, hans ægteskab med en jødisk kvinde og hans offentlige kritik af nazismen siden 1936, der førte til, at han blev tilbageholdt i 1943. Fra Aarhus Sømandshjem blev Franz sendt til Hørsrødlejren, hvorfra han modsat andre med jødisk baggrund undgik at blive sendt videre til ghettoen Theresienstadt. Franz blev løsladt den 15. oktober 1943 og flygtede allerede dagen efter til Sverige med sin familie. Han genoptog sine forelæsninger på Aarhus Universitet i efteråret 1945.

16 POLSKE JØDER KOMMER TIL AARHUS, SØNDERGADE 53

Hotel Regina var en af Aarhus' fornemmeste bygninger. Selvom bygningen stoppede med at være hotel i 1967, blev hotellets værelser brugt til indlogering af nogle af de cirka 200 polske jødiske flygtninge, der kom til Aarhus i 1970. Andre polske flygtninge blev indlogeret på KFUM's kollegium på Klostertorv (17). De polske jøder flygtede fra en voldsom antisemitisk kampagne, der udpegede jøder som fjender af den polske stat. Efter den akutte indkvartering fik de polske jøder hjælp til at finde bolig, arbejde og uddannelse. De blev hurtigt en integreret del af Aarhus.

17 EN SYNAGOGE I KÆLDEREN, KLOSTERTORV 10

I 1970 blev polske jødiske flygtninge indlogeret på KFUM's kollegium ved Klostertorv 10. Her blev kollegiets kælder indviet til synagoge af overrabbiner Bent Melchior fra København i 1971. Kælderlokalet blev indrettet fint med toraruller og to syarmede lyssestager. Synagogen flyttede i 1972 til nye lokaler på Nørre Allé 30 i Aarhus, men efter få år gik den polsk jødiske menighed i opløsning. Derfor blev torarullerne sendt tilbage til synagogen i Krystalgade i København.

VILKÅR FOR JØDISK LIV

1 2 3 4 5 6 7 8 9

Vilkårene for jødisk liv i Danmark har ændret sig markant gennem 400 år. I 1600- og 1700-tallet havde jøder i Danmark begrænset rettigheder. Da var Fredericia en fristad, hvor jøder måtte bo, arbejde og udøve deres religion. Sådant var det ikke i Aarhus og andre danske byer. Der var strenge regler. Jøder måtte hverken eje jord eller være med i håndværkerlavene. Derfor blev mange jøder handlende på markeder og i egne butikker med nye produkter som kaffe, the, chokolade og tobak.

I 1800-tallet fik danske jøder borgerrettigheder, og med grundloven i 1849 kom der også religionsfrihed i Danmark. De nye muligheder betød, at danske jøder blev ligestillet med kristne danskere og fik nu adgang til alle erhverv. Jøder blev integreret i det danske samfund og bidrog til udviklingen af det moderne Danmark. Det medførte en debat inden for jødiske menigheder om frygten for tab af jødisk kultur og religion.

AARHUS OG ANDEN VERDENSKRIG

10 11 12 13 14 15

En central del af danmarkshistorien er flugten og redningen af danske jøder under Anden Verdenskrig i oktober 1943. Hele efteråret var en dramatisk periode, hvor vilkårene for de danske jøder og deres familier blev forværret fra dag til dag. Man var afhængig af sine naboer på godt og ondt. Indtil for nyligt troede man, at kun få jøder flygtede fra Aarhus, men ny forskning viser, at over 60 personer med jødisk baggrund flygtede fra byen og nåede i sikkerhed i Sverige i 1943. Flugten fra Aarhus foregik ofte med tog i ni timer til København, hvorfra man blev hjulpet videre af venner eller modstandsfolk med båd til Sverige.

Efter befrielsen i 1945 vendte de fleste danske jøder hjem igen. For mange var det en glædelig, men også svær tid. I Aarhus vendte nogle hjem til tomte butikker og lejligheder. Andre vendte hjem til venner og naboer, som havde passet godt på deres forretning og hjem. Hjemkomsten var forskellig fra familie til familie. Nogle kunne hurtigt genoptage hverdagen, mens andre måtte starte forfra.

JØDISKE FLYGTNINGE I AARHUS

10 11 16 17

I løbet af 1900-tallet kom jødiske flygtninge fra forskellige lande til Aarhus. Fælles for dem er, at de flygtede fra antisemitisme og forfølgelse i deres hjemlande og skulle skabe nye hjem i Danmark. I begyndelsen af 1900-tallet flygtede cirka 12.000 jøder til Danmark fra forfølgelse i zarriget Rusland og cirka 3000 bosatte sig i København. Fra slutningen af 1920'erne tog en lille gruppe videre til Aarhus og fandt hjem og arbejde som skræddere i byen.

Fra 1969 til 1975 flygtede cirka 3000 jøder fra det kommunistiske Polen til København på grund af en voldsom antisemitisk kampagne, der udpegede jøder som fjender af den polske stat. Efterhånden som tilstrømningen voksede, blev det nødvendigt at sende en del videre til Aarhus og Odense. I 1970 kom omkring 200 af de polske jøder til Aarhus. De blev indlogeret flere steder i byen og etablerede en synagoge. Menigheden gik i opløsning efter få år, og synagogen lukkede igen. Mange polske jøder fik lejligheder og arbejde i og omkring Aarhus. Den nuværende jødiske kultur i Aarhus er præget af forskellige nationaliteter, som er kommet til Aarhus af forskellige årsager i nyere tid.

